

حقوق ذمیان در سیره علوی علیه السلام

محمد مهدی مرادی*

چکیده

﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ
الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾

سیره اهل بیت علیهم السلام به ویژه در رفتارهای اجتماعی کمتر مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته است. در این میان سیره امام علی علیه السلام از آن جهت که در مدت کوتاه چهار سال و نه ماه عهده دار خلافت و زعامت سیاسی جهان اسلام نیز بوده‌اند از اهمیت بیشتری برخوردار است. این تحقیق سعی دارد تا رویکرد امیرالمؤمنین (علی علیه السلام) را در برخورد با مسیحیان، یهودیان و زردشتیان در عرصه حقوق شهروندان غیرمسلمان حکومت اسلامی را مورد بررسی قرار دهد. این تحقیق با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و رویکردی توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع تاریخی و حدیثی در صد ارائه الگویی هر چند اجمالی از سیره امام علی علیه السلام در مواجهه با اهل ذمه در عرصه حقوقی می‌باشد. اهمیت این موضوع زمانی روشن می‌شود که علاوه بر ضرورت دیدگاه و مکتب اهل بیت علیهم السلام در عرصه‌های مختلف اجتماعی، مواجهه با الگوهای افراطی و تکفیری در جهان اسلام، زمینه ساز اسلام‌هراسی و اسلام‌ستیزی را در جوامع غیرمسلمان فراهم نموده است.

واژه‌های کلیدی

امیرالمؤمنین علی علیه السلام، اهل کتاب، یهودیان، ذمه، سیره حقوقی

*. دانش آموخته سطح دو گرایش تاریخ اسلام، مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا علیه السلام.

مقدمه

سبک زندگی و سیره اهل بیت علیهم السلام در مطالعات اسلامی آنچنان که شایسته است مورد توجه قرار نگرفته است و جوامع اسلامی بیش از آنکه در پی راهکارهای متکی به منابع دینی باشند بعضاً در پی سبک زندگی غربی هستند و به همین علت از زندگی اصیل اسلامی فاصله گرفته اند. سنت، سیره و در مجموع سبک زندگی رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام که در این تحقیق محدود به سیره امام علی بن ابی طالب علیه السلام خواهد بود، نه تنها برای شیعیان بلکه به عنوان منبعی غنی برای جوامع اسلامی در اتخاذ تدابیر و رویکردهای اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی خواهد بود.

آثار و پژوهش‌های صورت گرفته در جهان اسلامی نیز کمتر با رویکردی واقع بینانه و محققانه به سیره معصومان علیهم السلام پرداخته‌اند و بیشتر در مقام بیان فضایل، کرامات، زندگی نامه و مصائب ایشان پرداخته و در نهایت در حوزه‌های کلامی، فقهی، تفسیری و برخی دیگر از علوم صرفاً دینی به سنت و سیره معصومان علیهم السلام نگریسته‌اند. در این بین مسائل و چالش‌های اجتماعی در عرصه‌های پیش گفته از این منابع محروم مانده و بیشتر متکی به منابع متداول در مکاتب و جوامع غیر اسلامی بوده‌اند. این تحقیق با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای در دو حوزه عمده حدیث و تاریخ و با رویکرد توصیفی-تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش است که سیره امام علی علیه السلام در ارتباط با اهل ذمه چه بوده است؟ تحقیق حاضر در قالب سیره حقوقی امام علی علیه السلام در ارتباط با اهل ذمه به ارائه گزارش و تحلیل پرداخته است.

این تحقیق در صدد پاسخ به این پرسش است که سیره امام علی علیه السلام در تعامل و تقابل با اهل ذمه در بعد حقوق اجتماعی چه بوده است؟ نظام تدوین این تحقیق پاسخ به این سوالات فرعی است که تدابیر و رویکردهای امام علی علیه السلام در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و حقوقی با مسیحیان، یهودیان، زردشتیان و سایر اهل ذمه چه بوده است؟ و قلمرو زمانی این بحث دوره‌ی ۳۰ ساله‌ی پس از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله خصوصاً ایام خلافت امیرالمؤمنین علیه السلام می‌باشد و قلمروی جغرافیایی این تحقیق جوامع پیرامونی امام علی علیه السلام می‌باشد که در این صورت در دوره خلافت، کل قلمروی سیاسی جهان

اسلام را در بر خواهد گرفت.

بحث سیره حضرت علی علیه السلام نمونه بارز و کامل حکومت اسلامی است که برای تمامی اعصار قابل تجویز است و برخورد ایشان با اهل ذمه یکی از شاخه‌های حکومت داری اسلامی که با رعایت آن می‌توان حرکت به سمت تمدن اصیل اسلامی را رقم زد.

مفهوم شناسی

السَّيْرَةُ؛ جمع سیر [سیر]: اسم است از (سَارَ)، سُنَّت، روش، هیأت، مذهب؛ «سیره الرجل»: روش و کردار مرد، چگونگی رفتار او با مردم؛ «حَسَنُ السَّيْرَةِ»: خوش برخورد و نیکو روش با مردم، و در زبان متداول بر داستان و قصه اطلاق می‌شود همچنانکه گویند (سیره عثرة) یعنی داستان و تاریخ عثرة که از شاعران و دلاوران عرب بوده است.^۱ در تعریف ذمه نیز در لسان العرب چنین تعریفی آمده است «الدِّمَّةُ الْعَهْدُ» ذمه پیمان است.^۲ همچنین در کتاب فرهنگ ابجد آمده است «هُوَ فِي ذِمَّةِ اللَّهِ»: او در پناه خداست.^۳ اصطلاحاً نیز اهل ذمه به غیر مسلمانانی گفته می‌شود که پایبند به قوانین حکومت اسلامی بوده و در پناه حکومت قرار دارند.

همچنین منظور از ارتباط در این تحقیق مجموعه از رفتارهایی است که شامل تعامل یا تقابل خواهد بود. به این معنا که کلیه رفتارها، سیاست‌ها و تدابیر محدود کننده یا توسعه دهنده امام علی علیه السلام نسبت به اهل ذمه موضوع این تحقیق خواهد بود.

الزام اهل ذمه به رعایت قوانین اجتماعی

اهل ذمه از آن رو که شهروند جامعه اسلامی دانسته می‌شوند ملزم به رعایت قوانین و مقررات اجتماعی می‌باشند. در کتاب علل الشرایع آمده است که علی علیه السلام به کسی که خمر یا شراب انگور می‌آشامید هشتاد تازیانه می‌زدند و فرقی نمی‌گذاشتند بین این که شارب آزاد بوده یا بنده باشد، یهودی بوده یا نصرانی باشد و سپس می‌فرمودند: «ایشان (یهود و نصاری) حق ندارند به صورت آشکار شرب مسکر کنند،

۱. فرهنگ ابجدی عربی - فارسی، ج ۱، ص ۵۰۷.

۲. لسان العرب، ج ۱۲، ص ۲۲۲.

۳. فرهنگ ابجدی عربی - فارسی، ج ۱، ص ۴۱۰.

باید در خانه‌هایشان بیاشامند نه در خیابان و ملأ عام»^۱. یکی از نکات قابل توجه در حکومت داری اسلامی از منظر امیرمؤمنان علی علیه السلام، حفظ آداب و ارزش‌های دینی توسط تمامی شهروندان جامعه حتی اهل ذمه می‌باشد. امروزه این مساله را می‌توان یکی از مسائل مهم جامعه شناسی مطرح نمود به این جهت که در جامعه‌ای که اسلام حاکمیت آن را به عهده دارد و قوانین شرع مقدس تعیین و اجرا شود. جایگاه و حقوق اجتماعی، مدنی و انسانی اقلیتهای غیر مسلمان چیست؟

پذیرش افعال اهل ذمه در صورت رعایت ضوابط دینی

در برخی احادیث از معاشرت و پذیرش اعمال اهل ذمه نهی شده است چنانچه امام علی علیه السلام در روایتی فرموده‌اند:

«از ذبیحه آنها و هم از شکارشان و از زناشویشان اجتناب کنید»^۲.

اما در روایات دیگر این اجتناب و پرهیز به مواردی محدود شده است که آنها قوانین شرعی را رعایت نکرده باشند چنانچه در روایتی از امام صادق علیه السلام حضرت فرموده‌اند:

«از خوردن ذبیحه یهودی و نصرانی و مجوسی و هر کس خلاف دین تو را دارد اجتناب کن مگر اینکه «بسم الله» گفتن او را بشنوی، و نیز فرمود: در کتاب علی علیه السلام آمده که نه مجوسی و نه نصرانی و نه ترسایان عرب، گوسفند و یا گاو قربانی را در عید اضحی نکشند، و فرموده است: از ذبیحه هر یک از اینان اگر بسم الله در هنگام سر بریدن حیوان بگوید بخور»^۳.

با استفاده از مجموعه این روایات صرف نظر از مباحث رجالی و سندی می‌توان نتیجه گرفت که در بسیاری از موارد در صورت رعایت ملاحظات شرع اسلامی، قادر خواهیم بود افعال و اعمال آنها را مشروع دانسته و با آنها معاشرت آزاد تری داشته باشیم.

اجرای مجازات اسلامی بر اهل ذمه

همانطور که گفته شد در حقوق اسلامی اهل ذمه ملزم به رعایت قوانین و ضوابط

۱. علل الشرائع، ج ۲، ص ۵۳۹.

۲. السماء و العالم بحار الأنوار، ج ۹، ص ۱۹۸.

۳. ترجمه من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۵۴.

حقوق ذمیان در سیره علوی علیه السلام

اجتماعی اسلامی بوده و در صورت تخلف مجازات تعیین شده در حقوق اسلامی بر آنها اجرا خواهد شد. با تکیه بر گزارشی از امیرالمؤمنین علیه السلام ممکن است، مجازات تعیین شده برای آنها علاوه بر مجازات معمول دارای شدت بیشتری به دلیل نقض عهد ذمه نیز باشد. در روایت مذکور آمده است: پنج نفر را به جرم ارتکاب زنا، نزد عمر آوردند. وی دستور داد تا بر هر کدام حدّ جاری شود. امیرالمؤمنین علیه السلام که در جلسه حاضر بودند فرمودند:

«ای عمر، این حکم اینان نیست. عمر گفت: بنابراین تو بر ایشان حکم را جاری ساز. حضرت یکی از آنان را آورد و گردن وی را زد؛ دومی را آورد و او را سنگسار کرد و سومی را آورد و حدّ بر وی زد و چهارمی را آورد و نیمی از حدّ بر وی زد و پنجمی را آورد و او را تعزیر کرد [چند تازیانه بر وی زد]. عمر و مردم نیز از کار حضرت شگفت زده شدند! عمر گفت: ای ابوالحسن، پنج نفر در یک قضیه؛ ولی شما بر این پنج نفر پنج گونه حدّ جاری کردید که هیچ کدام شبیه دیگری نبود! امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: اما نفر اول، کافر ذمی بود که از ذمه خویش خارج شده و حکمش جز شمشیر نبود و اما دومی، مردی محصن بود که حدّ او سنگسار کردن است و اما سومی، غیر محصن بود و حدّ تازیانه خورد و اما چهارمی، برده‌ای بود که نیمی از حدّ بر وی زدیم و اما پنجمی، دیوانه‌ای بود که عقلش در اختیارش نیست»^۱

۴۵

مشروعیت حقوقی اهل ذمه

در حکومت اسلامی، تمامی افراد آن اعم از مسلمانان و اهل ذمه، در شرایط مساوی از خدمات حکومت اسلامی بهره مند خواهند شد یکی از این موارد خدمات قضاوت و دادخواهی است که اهل ذمه نیز می‌توانند برای احقاق حق از دست رفته خود اقدام نمایند.

در سیره حقوقی و قضایی امیرمؤمنان علیه السلام، اهل ذمه نیز می‌توانند از عدالت اسلامی برخوردار شده و حتی برعلیه مسلمانان اقامه دعوا نمایند. یکی از شرایط پذیرش چنین شهادتی، پذیرش اسلام حتی پس از اقامه شهادت است. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود:

۱. الکافی، ج ۷، ص ۲۶۵.

«یهودی و مسیحی اگر مسلمان شوند، در صورتی که حاکم [قاضی] شهادت آنها را ردّ نکرده باشد و به شرط این که برای پذیرفته شدن شهادتشان مسلمان نشده باشند، شهادتشان جایز است.»^۱

احترام به احکام و آداب اهل ذمه

در حکومت اسلامی مادامی که ذمیان، جرم علنی در منظر عموم جامعه انجام نداده و حریم جامعه اسلامی را حفظ نمایند، حکومت اسلامی نیز موظف به حفظ حریم ایشان می‌باشد اما به محض ارتکاب علنی خلاف حاکم اسلامی حق برخورد قانونی با وی را خواهد داشت. به طوری که اگر شراب خواری اهل ذمه، که در دینشان حرام نیست در خیابان و مجامع عمومی کشورهای اسلامی انجام گیرد، حد برآنها جاری می‌گردد. اما اگر این فعل در منزل خود و به دور از چشم عموم مردم انجام گیرد حریم وی امن است و حکومت حق مجازات و اجرای حد را نخواهد داشت. این در صورتی است که اگر مسلمان حتی در منزل خود نیز شراب خواری نماید متخلف دانسته خواهد شد.

امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود:

«آزاد و برده در مورد شراب انگور و شراب کشمش مست کننده هشتاد تازیانه می‌خورند و یهودی و مسیحی و مجوسی نیز همین حدّ را می‌خورند؛ البته اگر این کار را آشکارا در شهری از شهرهای مسلمانان انجام دهند، آنان تنها می‌توانند شراب انگور و کشمش را در خانه‌هایشان مصرف کنند ولی اگر آشکار کنند، برای آن حدّ می‌خورند.»^۲

ابوبصیر از امام باقر علیه السلام و یا امام صادق علیه السلام روایت می‌کند که فرمودند:

«پیوسته امیرالمؤمنین علی علیه السلام در مورد شراب انگور و شراب کشمش، آزاد، برده، یهودی و مسیحی را هشتاد تازیانه می‌زد. پرسیدم: چرا یهودی و نصرانی را؟ حضرت فرمود: آنان حق ندارند که شرب خمر را آشکار کنند، باید شرب خمرشان در خانه‌هایشان باشد.»^۳

۱. الجعفریات، ص ۱۴۵.

۲. دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۴۶۴.

۳. الکافی، ج ۷، ص ۲۱۵.

اعتبار حقوق جزایی اقلیت‌های مذهبی در جامعه اسلامی

در جامعه اسلامی حکومت اسلامی موظف به صیانت و حفاظت از حقوق فردی و اجتماعی شهروندان خود از جمله اهل ذمه می‌باشد. تجاوز به حقوق شهروندی اهل ذمه حتی از جانب مسلمانان جایز نبوده و حکومت اسلامی وظیفه خواهد داشت تجاوزگر به حقوق اهل ذمه را هر چند اگر مسلمانان باشد مجازات نماید. در سیره حضرت علی علیه السلام در برخورد با این مورد نیز الگوی بسیار مناسب و عادلانه‌ای است که در حکومت داری اسلامی به جوامع مسلمان جهت می‌دهد. در روایت زیر حکم امیرمؤمنان علیه السلام درباره زنای مرد مسلمان با زن یهودی است که ایشان حکم هرکدام را چنین بیان می‌نمایند.

امام جعفر صادق علیه السلام از پدرشان [و ایشان] از پدرانشان علیه السلام روایت کرده‌اند که:

«محمد بن ابی بکر به امیرالمؤمنین علیه السلام نوشت و از حضرت درباره مردی که با زنی یهودی یا مسیحی زنا می‌کند، پرسید. امیرالمؤمنین علیه السلام به او نوشت: اگر زنا کار محصن است، او را سنگسار کن و اگر ازدواج نکرده، او را صد تازیانه بزن و پس از آن او را تبعید کن و اما زن یهودی؛ پس وی را به هم‌کیشانش واگذار تا هرگونه که دوست دارند، درباره‌اش حکم کنند»^۱

مراعات ملاحظات اهل ذمه در تمامی قضاوت‌ها

در منابع فقه شیعه که ترجمه کتاب جامع احادیث الشیعه می‌باشد در این باره روایتی نسبتاً مفصل آمده است که درباره نحوه برخورد حضرت با افرادی که روزه خواری علنی کرده‌اند را حکایت می‌کند. در این روایت، عدم تعجیل در عقوبت توسط امام علیه السلام و حفظ ملاحظات اهل ذمه بسیار دقیق و قابل تامل است. امام صادق علیه السلام فرمود:

«در حالی که امیرالمؤمنین علیه السلام در شهر کوفه در مسجد نشسته بود، گروهی را که در روز ماه مبارک رمضان روزه خوری می‌کردند، نزد حضرت آوردند. امیرالمؤمنین علیه السلام به آنان فرمود: شما به خوردن پرداخته‌اید، در حالی که روزه نبودید؟ گفتند: آری. حضرت فرمود: شما یهودی هستید؟ گفتند: نه. حضرت فرمود: پس مسیحی هستید؟ گفتند: نه. حضرت فرمود: پس شما در کدام یک از ادیان با اسلام مخالفت می‌ورزید؟ گفتند: ما مسلمان هستیم. حضرت فرمود: آیا شما مسافرید؟ گفتند: نه. حضرت فرمود: آیا مرضی در

۱. الاستبصار فیما اختلف من الاخبار، ج ۴، ص ۲۰۷.

شماست که ما نمی‌دانیم و افطار کردن بر شما لازم شده است؟ چرا که شما با خویشتن آشنا ترید؛ چون خداوند عزّ و جلّ می‌گوید: بلکه انسان بر خودش بیناست.»

در این روایت نکته‌ی جالب و قابل توجه این که امیرالمؤمنین به اقرار خود اشخاص که گفتند ما یهودی و نصرانی نیستیم و رسالت پیامبر را نیز قبول نداریم و فقط به یگانگی خدا شهادت می‌دهیم، عمل نمودند. و پیش از داوری تمام موارد احتمالی که ممکن بود دارای احکام متفاوتی باشد را از متهمین سوال کردند قصاص اهل کتاب در قبال یکدیگر.

در حکومت اسلامی، اگر دو اهل کتاب با یکدیگر نزاع داشته باشند و یا به یکدیگر تعرض نمایند و یا حتی یکدیگر را به عمد بکشند، حاکم اسلامی حق قصاص را برای آنها ثبت می‌کند. امام صادق علیه السلام بیان داشت:

«پیوسته امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرمود: مسیحی، یهودی و مجوسی بعضی برای بعضی قصاص می‌شوند و بعضی در برابر بعضی کشته می‌شوند- البته اگر از روی عمد بکشند.»^۱

تساوی دیه اهل ذمه با مسلمانان در حکومت اسلامی

بحث حفظ حرمت اهل ذمه تا جایی مد نظر است که آنها تحت لوای اسلام، حتی دیه‌ی مساوی با فرد مسلمان دارند به طوری که اگر یک زن مسلمان مرد یهودی را بکشد و زن را بخواند قصاص کنند، خانواده قاتل باید نصف دیه را به خانواده مقتول ذمی بدهند. در روایت آمده است که امیرالمؤمنین علی علیه السلام فرمود:

«دیه یهودی و مسیحی چون دیه مسلمان است.»^۲

در روایت دیگری نیز قضاوت امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام را درباره اهل ذمه که دیه جنین را نیز محترم می‌شمارند و درباره آن حکم می‌نمایند ذکر می‌کنیم. امام صادق علیه السلام فرمود:

«امیرالمؤمنین علیه السلام درباره جنین زن یهودی، مسیحی و مجوسی حکم داد

۱. الکافی، ج ۷، ص ۳۰۹.

۲. الجعفریات، ص ۱۲۴.

که یک دهم دیه مادرش است»^۱.

حکم کردن در مورد اهل ذمه بر اساس شریعت خودشان

حکم نمودن بر اساس شریعت اهل کتاب یکی دیگر از مصادیق عدل علوی در حکومت داری اسلامی است. ایشان در روایتی بحث دیه و پرداخت کننده آن را تبیین نموده‌اند و در واقع به حکم خود اهل ذمه درباره خودشان عمل نموده‌اند. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: «در میان اهل ذمه فرقی میان جنایتهایی که می‌کنند، از قبیل کشتن یا جراحت وارد کردن از روی عمد یا خطا نیست؛ بنابراین دیه‌ی جنایتهای [ی آنان خواه عمدی باشد و خواه خطایی] در مال خود جنایتکار است [نه عاقله‌ی او]»^۲.

۱. الکافی، ج ۱۴، ص ۳۸۲.
۲. دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۴۱۶.

نتیجه‌گیری

روابط و تعامل با اهل ذمه دارای ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است چه اینکه عدم ملاحظه شرایط و ضوابط محوری ممکن است به قدرت یافتن اهل کتاب، ترویج اندیشه‌های دینی و مذهبی آنها، سلطه یافتن آنها بر مؤمنان، تهدید شدن حاکمیت اسلامی، وابستگی و سست شدن ارکان اجتماعی، انزوا و مهجور شدن معارف و آموزه‌های اسلامی و اموری از این دست منجر شود. در مقابل شدت عمل، تهدید، تبعید و رفتارهای قهرآمیز با آنها صرف نظر از منافات اش با ملاک‌های انسانی و اخلاقی، زمینه ساز ظلم، ستم و اعتراضات عمومی در جامعه شده و پیامدهای مادی و معنوی متعددی را به دنبال خواهد داشت.

۵۰

تمسک به سیره و سبک زندگی فردی و اجتماعی امام علی علیه السلام در دوران حکومت و خلافت ایشان خواهد توانست الگویی جامع و مانع در تعامل و برقراری روابط با اقلیت‌های دینی و مذهبی ارائه شود. امام علی علیه السلام با بهره مندی از منابع غنی اسلامی چون قرآن و سنت و سیره پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و تعالیم اسلامی الگویی جامع در تمام عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، فکری، سیاسی و حتی اقتصادی در مواجهه با اهل کتاب ارائه داده اند. سیره‌ای که در آن علاوه بر رعایت و صیانت از حقوق مادی و معنوی اهل کتاب، از تمام ملاحظات و تهدیدهایی که ممکن است به انحراف در مبانی فکری جامعه اسلامی یا استیلائی سیاسی ایشان منجر شود نیز غفلت نشده است. به نظر می‌رسد تمامی مواردی که به عنوان سیره حقوقی امام علی علیه السلام در قبال اهل ذمه گفته شد دارای چهار رکن اساسی می‌باشد. نخست رعایت و صیانت از حقوق مادی و معنوی اهل ذمه و الزام اهل ذمه به رعایت قوانین و احکام اجتماعی اسلام و، جلوگیری از تفوق اجتماعی و سیاسی اهل ذمه و چینش مراحل و مراتبی جهت تمایل آنها به آداب و معارف اسلامی خواهد بود.

اهل ذمه در حکومت اسلامی در استفاده از مواهب اجتماعی و فردی مانند یک شهروند مسلمان هستند مادامی که احترام و حقوق متقابل مسلمین و حکومت اسلامی را حفظ نمایند. امیرمؤمنان با اهمیت دادن به اقتصاد اهل ذمه، آنان را در زندگی پشتیبانی

حقوق ذمیان در سیره علوی علیه السلام

مالی می نمودند و حتی در سپاه خود نیز از آنان استفاده می کردند. زندگی امیرمؤمنان علیه السلام قبل و بعد از خلافت همه و همه، در استمرار سنت نبوی و اصول و مبانی راستین اسلامی در عرصه اجتماعی بود. سیره امام علی علیه السلام در برخورد با اهل ذمه، راهگشای حکومت داری جوامع مسلمان برای زندگی صحیح و اسلامی و در ارتباط با اقلیت‌های دینی و مذهبی خواهد بود.

فهرست منابع

۱. بستانی، فؤاد افرام، **فرهنگ ابجدی عربی - فارسی**، انتشارات اسلامی، تهران، بی تا
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، دار الفكر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر، بیروت، ۱۴۱۴ق
۳. بستانی، فؤاد افرام، **فرهنگ ابجدی عربی - فارسی**، انتشارات اسلامی، تهران، بی تا
۴. ابن بابویه، محمد بن علی، **علل الشرائع**، ج ۲، ص ۵۳۹، داوری، قم، ۱۳۸۵
۵. _____، **ترجمه من لایحضره الفقیه**، تهران، ۱۳۶۷.
۶. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، **السماء و العالم، بحار الأنوار**، جلد ۵۴ (آسمان و جهان)، اسلامیة، تهران، ۱۳۵۱ ش.
۷. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، **الکافی**، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ق
۸. ابن اشعث، محمد بن محمد، **الجعفریات**، مکتبه النینوی الحدیثه، تهران، بی تا
۹. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، **دعائم الاسلام**، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، ۱۳۸۵ق
۱۰. طوسی، محمد بن الحسن، **الاستبصار فیما اختلف من الاخبار**، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۹۰ق
۱۱. بروجردی، آقا حسین، **منابع فقه شیعه**، ترجمه جامع احادیث الشیعه، تهران، ۱۳۸۶ ق.
۱۲. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، **الکافی**، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ق.

